

Р. О. Христіанінова
кандидат філологічних наук, доцент, докторант
Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПІДРЯДНІСТЬ ЯК СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ

Мовна категорія – це деяка ознака (параметр), яку покладено в основу поділу широкої сукупності однорідних мовних одиниць на певну кількість класів, що не пересікаються і для членів яких характерне те саме значення даної ознаки [6, 215]. Відповідно категорія в синтаксисі – це деяка ознака, яку покладено в основу класифікації сукупності однорідних синтаксичних одиниць, зокрема речень [4, 256]. Проблеми синтаксичних категорій в українській мові торкалися в своїх роботах І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко. Спеціальному висвітленню цього питання присвячено монографічні праці М. В. Мірченка [7; 8]. У них досліджено статус синтаксичних категорій, їхній склад та ієрархію, вирізняє семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні й комунікативно орієнтовані реченнєві категорії. Попри глибоке висвітлення синтаксичних категорій у цілому, необхідним постає висвітлення окремих категорій в окремих типах речень, оскільки в різних синтаксичних одиницях вони позначені певними особливостями вияву основних диференційних ознак та відмінностями ієрархічних стосунків зі спорідненими категоріями.

Мета пропонованої статті – узагальнити й описати структуру категорії підрядності у складнопідрядному реченні та окреслити особливості її вияву в ньому порівняно з іншими синтаксичними одиницями.

У реченні репрезентовані категорії трьох рівнів: формально-граматичні, семантико-синтаксичні й комунікативні. Визначальною формально-граматичною категорією для складнопідрядного речення є підрядність. Підрядність («подрядне отношенє») уперше розглянув М. Осадца у «Граматичі руского языка» (1862), але сам термін «підрядність» було чітко виділено лише в 1926 році у проекті «Українського правопису» [3, 452]. У сучасних лінгвістичних енциклопедичних словниках підрядність трактується як синтаксичний зв'язок, який вказує на граматичне підпорядкування одного компонента іншому в реченні чи словосполученні [3, 452], має свою систему засобів вираження й конститує складнопідрядне речення [6, 380].

Підрядність виступає формально-граматичною реченнєвою категорією верхнього рівня категорійності й охоплює чотири грами: граму прислівної валентної підрядності, граму прислівної невалентної підрядності, граму детермінантної підрядності і граму опосередкованої підрядності [8, 199].

Основними диференційними ознаками підрядності, які протиставляють її категоріям сурядності й предикативності, називають: 1) односпрямованість зв'язку, однібічну залежність одного компонента від іншого; 2) прислівний / детермінантний характер зв'язку; 3) передбачуваність / непередбачуваність зв'язку; 4) обов'язковість / необов'язковість зв'язку; 5) силу зв'язку; 6) способи (форми) зв'язку; 7) засоби вираження зв'язку [2, 27; 3, 452].

Категорія підрядності характерна для простого й складного речень та для словосполучення. Для словосполучення підрядний зв'язок є головним, у реченні ж він виявляє двоїстий характер: у простому реченні підрядний зв'язок становить периферійну ознаку, оскільки не формує структурної схеми речення, у складному – необхідну диференційну ознаку, що відрізняє пов'язані з ним складнопідрядні речення від складносурядних, тобто є визначальним елементом структури [1, 23]. У словосполученні підрядність загалом має прислівний характер, поєднуючи два повнозначні лексичні компоненти на основі валентних потенцій лексеми (валентна підрядність) чи сполучувальних потенцій певної частини мови (невалентна підрядність): *читати газету, цікава історія*. У реченні вона буває прислівною і приреченневою (за іншою термінологією – детермінантною). Базовою сферою функціонування прислівної підрядності є просте речення. Просте речення з прислівним підрядним зв'язком водночас виступає базовою структурою для складнопідрядних прислівних речень: саме за моделлю простих речень утворюються складнопідрядні приіменникові означальні, придієслівні з'ясувальні та прикомпаративні об'єктні речення [2, 27 – 28]. Складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами становлять периферію складнопідрядного речення, оскільки являють собою проміжний тип між власне-складнопідрядними (детермінантними) реченнями і простими реченнями, «підрядна частина цих конструкцій будується за граматичним зразком компонентів простого речення» [1, 50] і займає позицію, призначену насамперед для слова, тобто позиція підрядної частини деякою мірою подібна до позиції члена речення [9, 466 – 467]. Прислівна підрядність у структурі як простого, так і складного речення представлена двома грамами: прислівної валентної підрядності, прислівної невалентної підрядності. Перша у простому реченні є центральнішою, вона зумовлена правобічною семантико-синтаксичною валентністю предиката і, хоч і не має реченневотвірного характеру, але задіяна у побудові розширеної формально-синтаксичної структурної схеми елементарного простого речення [див.: 2, 12 – 13]: *Олена принесла батькові книгу; Брат читає газету*. Складнопідрядні конструкції з підрядними частинами, зумовленими валентністю опорного слова, розташовані на осі центр – периферія після складнопідрядних речень з прислівними підрядними невалентного характеру. Базовою структурою для прислівної невалентної підрядності І. Р. Вихованець визначає просте речення [2, 27 – 28]. Проте репрезентація її тільки в семантично неелементарному простому реченні свідчить про непросту природу невалентної підрядності. Прислівний невалентний зв'язок є вторинним, він виникає на базі предикативного в результаті згортання одного з вихідних елементарних простих речень [див.: 2, 141]) та обмежений класом іменників, яким властива граматична сполучуваність зі статичними ознаковими словами: *Ховався ранішній туман* (Олександр Олесь) = *Ховався туман* + *Туман ранішній*. На підставі цього прислівна невалентна підрядність визначається як напівпериферійний вияв категорії підрядності [8, 201]. У системі складнопідрядного речення конструкції з прислівними підрядними невалентного характеру займають проміжне місце між складнопідрядними

()

реченнями з приреченнєвими підрядними частинами та конструкціями з підрядними частинами, зумовленими валентністю опорного слова.

Підрядний приреченнєвий зв'язок у простому і складному реченнях виявляє глибинну спільність у його граматичній організації: у простому реченні він поєднує приреченнєвики із предикативним ядром або реченням у цілому, у складному – приреченнєві підрядні частини з головними частинами в цілому [1, 24]. Базовою сферою функціонування грамеми приреченнєвої підрядності є складнопідрядне речення, де підрядна частина залежить від головної в цілому. Такі конструкції займають центральне місце у системі складнопідрядного речення, оскільки, указуючи на зв'язки між двома ситуаціями, відбивають найтипівіші ознаки складних речень. У структурі простого речення приреченнєва підрядність має вторинний характер, виступаючи як похідний вияв підрядності на основі внутрішньореченнєвого та міжреченнєвого моделювання, а отже, відображає периферію категорії [8, 200]. Відповідно зустрічається тільки в семантично неелементарному простому реченні.

Найпериферійніше місце в категорії підрядності посідає грамема опосередкованої підрядності, яка істотно відрізняється від інших граем категорії. Вона вказує на синтаксичну нерівноправність поєднаних підрядним зв'язком членів речення, один з яких безпосередньо підпорядкований опорному членові речення і через посередництво опорного члена співвідноситься з третім членом речення або граматичною реченнєвою основою. Саме стосовно цього третього компонента координовані функції опорного й залежного компонента, останній з яких перебуває в опосередкованому підрядному зв'язкові [8, 213]. Периферійність опосередкованої підрядності виявляється в тому, що вона прилягає до категорії подвійного синтаксичного зв'язку [8, 214- 215] і є вторинною, оскільки виникає внаслідок згортання речень тотожної семантики й послідовного формального ускладнення речення [5, 24]. Більшість синтаксистів засвідчують грамему опосередкованої підрядності тільки в неелементарних простих реченнях [2, 26-27; 5, 24; 8, 213 – 215], проте авторка пропонованої статті констатує існування цієї грамеми й у складнопідрядному реченні [10]. Опосередкована підрядність у цих двох типах речень виявляє спільні риси. Подібно до опосередкованого члена неелементарного простого речення опосередкована підрядна частина, прямо підпорядковується опорному слову в головній частині, а вже через його посередництво співвідноситься з усім її предикативним центром або з дієсловом: *У суботу, коли сонце досягає славетного вечірнього пруга, поволі бамкає великий монастирський дзвін* (У. Самчук); *Але вибралася з-під мостин і болотом уздовж потічка пошпортала назад, у вуличку, де діти* (В. Дрозд).

Підрядність у простому і складному реченнях виявляє також специфічні риси у формах репрезентації та засобах вираження. У простих реченнях підрядність представлена у формах узгодження, керування й прилягання, засобами вираження її є відмінкові закінчення та прийменники. У складнопідрядних реченнях підрядність має два вияви, які виділено на основі наявності показників зв'язку в обох частинах чи тільки в підрядній частині: співвідносний зв'язок і неспіввідносний зв'язок. Неспіввідносним виступає

()

такий зв'язок, що реалізується за допомогою сполучників чи сполучних слів, які приєднують підрядну частину до головної без будь якої підтримки з боку останньої, співвідносний зв'язок – це зв'язок, реалізація якого залежить від співвідносних слів, що входять до головної частини [5, 385]: *Кремезний, товстолиций лейтенант хрипким басом доповідає командирові мінроти, що перший взвод повернувся з робіт* (О. Гончар); *Максим думає про те, що тепер з Омеляном буде зовсім важко* (В. Ліпатов). Неспіввідносний і співвідносний вияви представлені у всіх різновидах підрядного синтаксичного зв'язку – прислівному, приреченнєвому, опосередкованому: *І навіть вузенька смужечка скупого світла, що пробивалася крізь маленьке загратоване віконце, радувала Левка* (О. Савчук); *Щоб втихомирити його, мати впівголоса співала колискову, дуже стародавню пісеньку* (Г. Тютюнник); *А далі, справа, де колись височіла білою громадою цукроварня Яхненка і Смирєнка, Левкового батька, виднілися тільки залишки стін та фундаментів* (О. Савчук); *Але хто ж ще в Рогатині міг похвалитися тим, що поклав на всю науку для своєї дитини одну, а тоді аж шість свиней вгодованих?* (П. Загребельний); [*Справа була складна й запутана.*] *І чим більше заглиблювався у неї Горбатюк, тим більше починав забувати про свої особисті неприємності* (А. Дімаров); *За гречками, в долині, там, де ніжним плетивом ткався сивий туман, – показалося село* (Ю. Збанацький).

Засобами вираження підрядності у складнопідрядному реченні з неспіввідносним зв'язком є підрядні сполучники та сполучні слова, причому роль цих засобів у складнопідрядних реченнях різних типів неоднакова. Більшість мовознавців наголошують, що у складнопідрядних реченнях із приреченнєвими підрядними зв'язок тільки сполучниковий [2, 323; 5, 389; 9, 539]. Це твердження потребує корекції, оскільки серед речень з приреченнєвими підрядними виділяють складнопідрядні просторової семантики та підрядні супровідні, в яких підрядна частина поєднується з головною лише за допомогою сполучних слів. Отже, можна говорити, що основним засобом зв'язку частин у таких речення є сполучники і лише в окремих семантичних різновидах використовуються сполучні слова. Приреченнєвий зв'язок необов'язковий і непередбачуваний, тому виявляє слабкий характер [2, 323]. Використовувані в аналізованих реченнях сполучники і сполучні слова семантично спеціалізовані, вони поєднують формально-синтаксичну функцію показника зв'язку з семантико-синтаксичною функцією кваліфікатора відношень [9, 539], а отже, служать не тільки основними засобами підрядного зв'язку між предикативними частинами, але й виразниками загальних семантико-синтаксичних відношень між ними: *Душа летить в дитинство, як у вирій, бо їй на світі тепло тільки там* (Л. Костенко); *Дорош зіскочив із підводи і, щоб трохи розім'ятися, пішов пішки* (Г. Тютюнник). У першому реченні сполучник *бо* є носієм значення “причинове відношення”, у другому – сполучник *щоб* виражає цільове відношення. У зв'язку з цим такі сполучники називають семантичними. Але семантичні сполучники неоднакові за своїми диференційними можливостями. Частина з них визначають відношення в загальному вигляді й не здатні однозначно

()

кваліфікувати той чи інший частковий семантичний компонент усередині даного відношення, їх називають сполучниками недиференційованого значення. Інші ж виступають як однозначні виразники як основної, так і більш конкретної семантичної ознаки конструкції, вони вузько спеціалізовані, потенційно однозначні і тому виконують диференціювальну функцію без участі контексту, це сполучники диференційованих значень [9, 540]. Так, наприклад, сполучники *коли*, як поза реченням виступають виразниками загального значення часу, для конкретизації цього значення в реченні використовується спеціальне співвідношення форм присудків предикативних частин та спеціальні лексеми: *Коли ми йшли удвох з тобою вузькою стежкою по полю, я гладив золоте колосся* (Д. Павличко) – значення одночасності; *Коли злива прокотилася над Дніпром і пішла далі на лівий берег, Олег виліз з-під човна* (Д. Бедзик) – значення наступності; а сполучники *перед тим як*, *після того як* чітко виражають відповідно значення передування і слідування без участі контексту: *Щоранку, перед тим як іти на роботу, він брав березового віника і замітав подвір'я* (В. Земляк); *Після того як не стало батька, доля розлучила нас із Григорієм на п'ятнадцять років* (Григій Тютюнник). Отже, у складнопідрядних реченнях з приреченневими підрядними частинами сполучники є найголовнішими елементами їхньої формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структури. Жоден елемент не може зрівнятися з семантичними сполучниками щодо їхньої ролі в організації складнопідрядного речення [2, 324].

Специфічним різновидом неспіввідносного зв'язку є приреченнево-кореляційний зв'язок, при якому в підрядній частині сполучне слово виступає анафоричним елементом, що “семантично співвідноситься з усім змістом головної частини, переносячи цей зміст до підрядної частини” [2, 340].

Складнопідрядні речення із прислівними підрядними частинами характером зв'язку значно відрізняються від складнопідрядних речень із приреченневими підрядними. У ролі сполучних засобів у них використовуються не тільки сполучники, але й сполучні слова. Причому й ті, і ті не виражають семантико-синтаксичних відношень і виконують лише формально-синтаксичну функцію виразника підрядного зв'язку, механізм же цього зв'язку «зумовлюється синтаксичною проекцією, що виходить з головної частини» [5, 386]. Відповідно в таких реченнях важливу роль в організації зв'язку частин складнопідрядного речення відіграють опорні слова головної частини, до яких безпосередньо відносяться підрядні частини. У залежності від семантичних і граматичних особливостей опорних слів підрядні частини можуть бути семантично або формально передбачуваними. Семантично передбачувана сполучуваність підрядної частини зумовлюється лексичною природою опорного слова-предиката і його семантико-синтаксичною валентністю, формально передбачувану сполучуваність визначають граматичні особливості опорного субстантивного слова як частини мови [2, 331]. Валентно зумовлений прислівний зв'язок є передбачуваним і обов'язковим, а тому має сильний характер. Прислівний зв'язок, не зумовлений валентністю предиката, – передбачуваний, але необов'язковий, тому слабкий.

Досить своєрідний характер виявляє опосередкований зв'язок. Механізм цього зв'язку має спільні риси і з приреченнєвим, і з прислівним зв'язком. Подібно до прислівних опосередковані підрядні поєднуються з опорним словом, але зумовлені не його лексичною чи граматичною природою, а його синтаксичною функцією, тобто опосередковані підрядні приєднуються до того чи іншого члена речення і визначаються його семантико-синтаксичною природою: *У комірчині, де звичайно стояли бідони з молоком та висіли білі халати доярок, сидів Дорош, звіряючи таблицю надоїв* (Г. Тютюнник); *Вдруге вони зустрілися через багато років, коли обидва стали відомими на всю країну* (О. Савчук). З іншого боку, подібно до приреченнєвих опосередковані підрядні частини поєднуються з головною за допомогою семантичних сполучників і сполучних слів, які виконують не тільки функцію поєднання частин, а й підтримують семантико-синтаксичні відношення, спроектовані опорним словом. Опосередкований зв'язок можна кваліфікувати як передбачуваний необов'язковий, звідси він має слабкий характер.

За співвідносного зв'язку в головній частині наявні слова (займенники або частини подвійних сполучників), які виступають показниками її формальної або формальної і семантичної незавершеності і зумовлюють необхідність появи підрядної частини певного функціонально-семантичного типу. У зв'язку з цим, на нашу думку, співвідносний зв'язок завжди передбачуваний і обов'язковий, а, отже, і сильний. У залежності від семантико-граматичної природи співвідносного слова А. П. Загнітко виділяє два типи складнопідрядних співвідносних речень – сполучниково-співвідносні й займенниково-співвідносні [5, 386 – 387].

Сполучниково-співвідносний вияв зв'язку реалізується за допомогою подвійних сполучників *чим... тим, якщо... то, коли... то, тому що... то*. А. П. Загнітко поділяє сполучниково-співвідносний тип зв'язку на сильний (при сполучниках *чим... тим*) і слабкий (при інших сполучниках) [5, 387]. Проте такий поділ нам видається дещо невиправданим, оскільки співвідносний зв'язок не може бути слабким, адже головна частина у таких реченнях без опускання компонента *то* не здатна до самостійного вжитку, наявність цього компонента спричинює її формальну незавершеність. Слід зазначити, що подвійні сполучники істотно не впливають на спосіб підпорядкування підрядної частини головній, так само, як і при неспіввідносному, при сполучниково-співвідносному зв'язку підрядна частина підпорядковується всій головній, тобто зв'язок кваліфікуємо як приреченнєвий.

При займенниково-співвідносному зв'язку підрядна частина залежить від співвідносного займенникового слова головної частини. "Грамматична природа співвідносного слова зумовлює вибір засобів вираження підрядного зв'язку, за допомогою яких поєднуються воно (співвідносне слово) і підрядна частина. Цими засобами зв'язку є відносні займенникові слова й окремі сполучники. У структурі займенниково-співвідносних складнопідрядних речень відбувається взаємодія співвідносного слова і засобів зв'язку (відносних займенникових слів і сполучників): співвідносне слово уможлиблює поєднання з обмеженою сукупністю відносних займенникових слів і сполучників, а певні відносні

займенникові слова і сполучники передбачають відповідні співвідносні слова” [2, 337]. Специфіка займенниково-співвідносного зв'язку виявляється в тому, що підрядна частина, приєднуючись до співвідносного займенникового слова, наповнює його відповідним семантичним змістом [2, 336]. Причому таке наповнення здійснюється прямо, коли зміст займенниково-співвідносного слова розкривається безпосередньо, й опосередковано, коли зміст займенниково-співвідносного слова розкривається через порівняння або уподібнення поєднаних фактів [5, 387]. У зв'язку з цим сполучниково-співвідносний зв'язок дещо відрізняється від власне прислівного і кваліфікується як прислівно-корелятивний.

Отже, специфічними рисами формально-граматичної категорії підрядності у складнопідрядному реченні є способи її вияву (неспіввідносний і співвідносний зв'язок), засоби реалізації (сполучники підрядності, сполучні слова, співвідносні слова) та наявність особливих кореляційних модифікацій зв'язку (прислівно-корелятивний та приреченнево-корелятивний). У цій статті тільки окреслено названі риси, вони потребують подальшого детального вивчення.

Література

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / Іван Романович Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с. – (АН України. Ін-т української мови).
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Іван Романович Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І. Р. Підрядність / І. Р. Вихованець // Українська мова: енциклопедія [редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К.: “Укр. енцикл.”, 2000. – С. 452 – 454.
4. Вихованець І. Предикатність як реченнева семантико-синтаксична надкатегорія // Південний архів. Філологічні науки: зб. наук. праць. Випуск XIV. – І. Р. Вихованець. – Херсон: Айлант, 2002. – С. 256 – 258.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис: [монографія] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
7. Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення: дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 / Мірченко Микола Васильович. – Луцьк, 2002. – 432 с.
8. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: [монографія] / Микола Васильович Мірченко. – [вид. 2-ге, переробл.] – Луцьк: РВВ “Вежа”, 2004. – 393 с. – (Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки).
9. Русская грамматика. Т. II. Синтаксис [гл. ред. Н. Ю. Шведова и др.]. – М.: Наука, 1982. – 710 с. – (Академия наук СССР. Институт русского языка).

0

10.Христіанінова Р. О. Підрядний зв'язок як визначальний елемент структури складнопірядного речення / Р. О. Христіанінова // Українська мова. – 2007. – № 1. – С. 20 – 29.

Анотація

У статті розглянуто структуру категорії підрядності у складнопірядному реченні, акцентовано увагу на особливостях її вияву в реченнях зазначеного типу порівняно з іншими синтаксичними конструкціями.

Аннотация

В статье рассматривается структура категории подчинения в сложноподчиненном предложении, акцентируется внимание на особенностях ее проявления в предложениях указанного типа по сравнению с другими синтаксическими конструкциями.

Ключові слова: категорія підрядності, складнопірядне речення, підрядний зв'язок.

Ключевые слова: категория подчинения, сложноподчиненное предложение, подчинительная связь.